

بررسی نقش زنان معمار در معماری معاصر ایران

(۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ خورشیدی)^۱

ساناز خانبازاده^۲، مریم ارمغان^{۳*}، جمال‌الدین سهیلی^۴

چکیده

فعالیت حرفه‌ای زنان در ایران قبل از قاجار چندان مرسوم نبوده است، ولی از نیمه‌های دوره قاجار فرصت برای حضور زنان در جامعه فراهم شد. با توجه به اینکه حضور زنان معمار در معماری معاصر ایران اغلب نادیده مانده، هدف این پژوهش معرفی زنان معمار در دوره پهلوی و بررسی اثرگذاری آن‌ها در حوزه‌های معماری است. پرسش اصلی پژوهش این است که عملکرد زنان معمار در دوره پهلوی در کدام حوزه‌های معماری صورت گرفته و تأثیرگذاری آن‌ها چگونه بوده است. فرض بر آن است که فعالیت زنان در حوزه حرفه‌ای اثرگذاری بیشتری داشته است. به این منظور، مقاله از نوع کیفی، روش پژوهش تاریخی-تفسیری و تاریخ شفاهی و شیوه گردآوری داده‌ها، اسنادی و کتابخانه‌ای و مصاحبه با پیش‌کسوتان معماری است. در این زمینه، عملکرد زنان معمار متغیر مستقل و میزان فعالیت و آثار و دستاوردهایشان در حوزه‌های معماری متغیر وابسته است. نتایج بیانگر آن است که هم‌زمانی تحصیل در دانشگاه و کار در دفاتر معماری و توسعه ساخت‌وساز در کشور علتی بوده که زنان معمار بتوانند در حوزه حرفه‌ای بیشتر از آکادمیک فعالیت داشته باشند، ولی، با وجود این، آن‌ها در حوزه آکادمیک تأثیرگذار و در حوزه حرفه‌ای تأثیرپذیر بودند.

کلیدواژه‌ها

زنان معمار، جنسیت، معماری پهلوی، معماری معاصر.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری ساناز خانبازاده با عنوان «بررسی و تحلیل نقش و جایگاه زنان معمار در شکل‌دهی به معماری معاصر ایران (۱۳۲۰-۱۳۵۷)» است که به راهنمایی دکتر مریم ارمغان و مشاوره دکتر جمال‌الدین سهیلی در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قزوین در سال ۱۳۹۸ در حال انجام است.

۲. پژوهشگر دکتری معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران
khanbanss@gmail.com

۳. استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران
maryam.armaghan@gmail.com

۴. استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران
j_soheili@yahoo.com

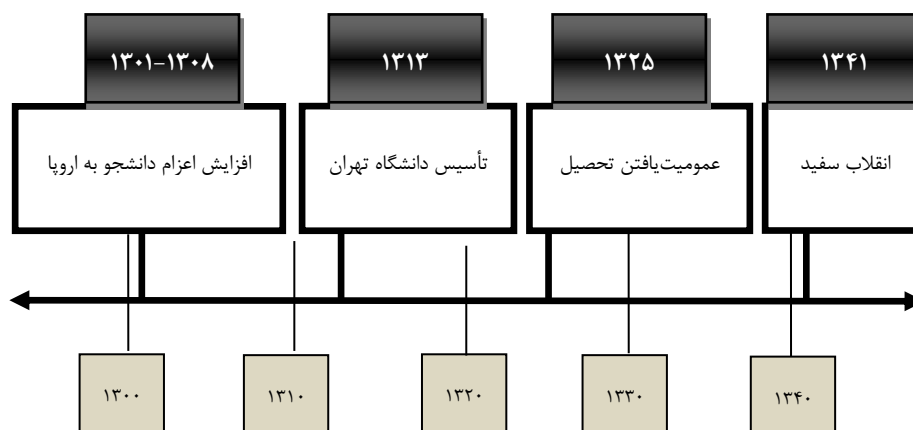
تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱/۲۳

مقدمه و بیان مسئله

مدرنیته عاملی بسیار مهم بر دگرگونی زندگی اجتماعی بشر از جمله هویت زن بوده است [۸]، ص ۲-۳]. در ایران، فارغ از رخ دادن یا ندادن مدرنیته، می‌توان ادعان داشت رویدادهای اجتماعی- فرهنگی از نیمه‌های دوره قاجار و با شدت بیشتر در دوره پهلوی به بازتعریف نقش زنان در جامعه منجر شده است [۲، ص ۱۵]. در واقع، یکی از سیاست‌های حکومت پهلوی در جهت اصلاح و نوسازی، تغییر جایگاه زن و نمایش شخصیت جدیدی از زن به‌عنوان نماد مدرنیته بود. به‌طور کلی، توجه ویژه‌ای که این حکومت به بحث نوگرایی داشت باعث شد تغییرات مهمی در زندگی زنان ایران رخ دهد [۱۴، ص ۹]. اتفاقاتی که در ایران رخ داد و حضور زنان در جامعه و پذیرفتن مشاغل از سوی آنان و تغییر جایگاه اجتماعی آن‌ها را به دنبال داشت در جدول ۱ شرح داده شده و در نمودار ۱ قابل مشاهده است:

جدول ۱. رخدادهایی که در ایران باعث تغییر جایگاه زنان شد، مأخذ: نگارندگان

نام رخدادها	شرح چگونگی تغییر جایگاه زنان
اعزام دانشجویان به اروپا	دانشجویان اعزامی، بعد از بازگشت به ایران، متوجه عقب‌ماندگی زنان ایران نسبت به زنان اروپا می‌شدند و در نتیجه فعالیت‌هایی را برای آگاهی‌بخشی و جبران عقب‌افتادگی زنان انجام دادند و انجمن‌هایی را برای جبران حقوق خود تشکیل دادند [۳۱، ص ۱۸].
انقلاب مشروطه	بعد از انقلاب مشروطه، لزوم آموزش، آگاهی و مشارکت و بهبود وضعیت زنان مطرح شد و طی تصویب قانونی تحصیلات ابتدایی برای زنان اجباری شد [۲۱، ص ۱۵].
ورود مدرنیته به ایران	یکی از سیاست‌هایی که دولت پهلوی برای ایجاد ایران مدرن در نظر گرفت تغییر جایگاه و سطح اجتماعی زن و متجدد ساختن او به‌عنوان نماد مدرنیته در ایران است [۱۴، ص ۵۳؛ ۳۱، ص ۲۳].
تأسیس دانشگاه تهران	بعد از تأسیس دانشگاه تهران، زنان توانستند به دانشگاه راه پیدا کنند و برای کسب شغل در کنار مردان آموزش ببینند [۲۱، ص ۱۶۶].
انقلاب سفید	به دنبال این انقلاب، زنان از حق رأی برخوردار شدند و می‌توانستند مناصب انتخابی را برعهده گیرند و تحصیلات ابتدایی برای دختران اجباری شد [۲۱، ص ۱۷۵].

نمودار ۱. مدل تأثیرگذاری عوامل اجتماعی بر میزان فعالیت زنان معمار در دوره پهلوی، ۱۳۹۸: نگارندگان

پژوهش‌های متعددی درباره معماری معاصر ایران نوشته شده است که برخی از آن‌ها به‌عنوان منبع مطالعه دانشجویان رشته معماری کاربرد گسترده‌ای دارد، اما در هیچ‌جای این کتاب‌ها زنان معمار ایرانی دیده نمی‌شوند و این خلأ باعث تعریف پژوهش حاضر با هدف پاسخ‌گویی به این پرسش شد: زنان معمار عصر پهلوی در چه حوزه‌هایی فعالیت داشتند و عملکرد آن‌ها بر کدام حوزه‌های معماری اثرگذار بوده است؟

تاریخچه آموزش معماری در ایران

آموزش معماری تا دوره قاجار در ایران به شکل شاگرد استادی ادامه یافت، ولی در این دوره اولین مدرسه معماری به نام مدرسه دارالفنون با محتوای آموزشی غربی از سوی امیرکبیر بنیان نهاده شد. در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی، به تدریج عده دیگری از معماران ایرانی تحصیل کرده در اروپا به ایران آمدند و همراه با برخی از مهندسان غربی نخستین پایه‌های تأسیس مدرسه عالی معماری و سپس دانشکده هنرهای زیبا را بنیان نهادند [۱۷، ص ۷]. در سال ۱۳۱۹، دانشکده هنرهای زیبا در دانشگاه تهران با سه رشته معماری، نقاشی، مجسمه‌سازی تأسیس شد [۲۵، ص ۶۰]. در نتیجه، دانشکده هنرهای زیبا اولین دانشگاه برای تدریس رشته معماری و دومی آن دانشگاه ملی بود. در دانشگاه ملی، از معمارانی که تجربه تحصیل در دانشکده هنرهای زیبا و دانشگاه‌های اروپا داشتند به همکاری دعوت شد [۴، ص ۷]. با تأسیس دانشگاه تهران، آموزش معماری برای زنان نیز فراهم شد و بعد از مدتی زنان نیز در این دو دانشگاه تدریس کردند و این‌گونه عرصه‌ای برای حضور و فعالیت آن‌ها فراهم شد.

پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش حاضر در دو حوزه قابل بررسی است. حوزه یکم، پژوهش‌هایی که مرتبط با تغییر جایگاه زن در ایران است که بخشی از این پژوهش‌ها به زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی تأثیرگذار بر حضور زنان در جامعه و فعالیت زنان پرداخته است. از این نوع پژوهش می‌توان به موارد ذیل (جدول ۲) اشاره کرد:

جدول ۲. پیشینه پژوهش مرتبط با تغییر جایگاه و هویت زن در ایران، مأخذ: نگارندگان

ردیف	عنوان پژوهش	نویسنده	موارد مطرح شده
۱	رساله دکتری «مطالعه زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فعالیت زنان نقاش دوران پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۱)» [۲۱؛ ۲۲]	آزاده علی‌پور هریس راهنما: ابوالقاسم دادور، ۱۳۹۴	این رساله به بررسی زمینه‌های اجتماعی جهت ارتقا حضور زنان نقاش در دوران پهلوی می‌پردازد.
۲	رساله دکتری «برساخت هویت زن در مدرنیته ایرانی و نمود آن در مشروطه» [۸]	اندیشه اکبری راهنما: مهرا سهراب‌زاده، ۱۳۹۷	این رساله حاکمیت سیاسی (دولت)، نگارش کتب و نشریات را به‌عنوان گفتمان‌های اصلی و اثرگذار در شکل‌گیری هویت زن از دوره مشروطه تا پایان پهلوی معرفی می‌کند.
۳	مقاله «فرایند شکل‌گیری هویت زن در ایران از دوران ناصری تا پایان پهلوی اول» [۱۶]	ابراهیم توفیق فاطمه دعاگویی، ۱۳۹۲	نتایج نشان می‌دهد که ماهیت اصلاحات، جریان تجددخواهی در آموزش، اقتصاد، سیاست در دوره پهلوی توانست در شکل‌گیری هویت زن ایرانی مؤثر باشد.
۴	مقاله «هویت زنانه در پهلوی دوم» [۲۳]	مسعود کوثری، امیرعلی تفرشی، ۱۳۹۶	این مقاله بیان می‌کند که از گفتمان‌های دوره پهلوی برداشت می‌شود امروزی‌بودن و اجتماعی‌بودن زنان از اهداف دولت پهلوی بوده است.
۵	پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ «تأثیر اقدامات پهلوی اول در وضعیت زنان لرستان» [۱۴]	خدیجه حسنوند، ۱۳۹۴	این پژوهش به بیان فعالیت‌های زنان در دوره پهلوی، که باعث تغییر جایگاه اجتماعی آنان در کشور و به شکل اختصاصی در استان لرستان شده است، پرداخته است.
۶	پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی «فرایند شکل‌گیری هویت جدید زن در ایران از دوره ناصری تا پایان پهلوی اول» [۱۵]	فاطمه دعاگویی، ۱۳۹۰	در این پژوهش، به تشریح مدرنیته و تغییر جایگاه و هویت زن به‌عنوان دستاورد مدرنیته و شرح فعالیت زنان برای تغییر جایگاه خود در دوره ناصری و پهلوی می‌پردازد.

حوزه دوم مربوط به پژوهش‌هایی است که به «معرفی زنان معمار در عصر پهلوی و حوزه‌های فعالیت آنان» می‌پردازد؛ متأسفانه تاکنون هیچ‌گونه پژوهشی در ارتباط با این موضوع انجام نشده است و زنان معمار در دوره پهلوی هرگز مورد توجه پژوهشگران واقع نشده‌اند و اسناد مرتبط با آن بسیار محدود بوده و اطلاعات مرتبط با آن بسیار پراکنده و مختصر است. یکی از پژوهش‌های مهم در این حوزه رساله دکتری بهارک طبیبی است که در سال (۲۰۱۴) در دانشگاه آنکارا، با عنوان Propagating "modernities" Art and Architectural Patronage Shahbanu Farah Pahlavi نوشته شده است و به شرح اتفاق ورود مدرنیته در ایران و فعالیت‌هایی که در زمینه اجتماعی، قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری در هنر و فرهنگ در جهت ورود مدرنیته انجام شده پرداخته است و در بخشی از این رساله به معرفی مختصر برخی از زنان معمار در عصر پهلوی می‌پردازد که در زمینه ورود مدرنیته تأثیرگذار بودند، ولی این رساله به بررسی و تحلیل تخصصی فعالیت زنان معمار در حوزه‌های مختلف معماری در عصر پهلوی و دستاوردهای آن‌ها در هریک از حوزه‌ها پرداخته است. از دیگر پژوهش‌ها در این حوزه می‌توان به موارد ذیل (جدول ۳) اشاره کرد.

جدول ۳. پیشینه پژوهش مرتبط با زنان معمار در عصر پهلوی دوم، مأخذ: نگارندگان

ردیف	عنوان پژوهش و تاریخ آن	نویسنده	موارد مطرح‌شده
۱	رساله دکتری با عنوان Propagating "modernities" Art and Architectural Patronage Shahbanu Farah Pahlavi [31]	Baharak tabibi 2014	این رساله، به شرح ورود مدرنیته در ایران و فعالیت‌هایی که در زمینه اجتماعی، قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری در هنر و فرهنگ برای ورود مدرنیته انجام شده پرداخته است و به معرفی مختصر برخی از زنان معمار در عصر پهلوی می‌پردازد.
۲	Womens Creativity Since The Modern Movement (1918-2018) [30]	serazin 2018	این کتاب به معرفی بسیار مختصر در مورد فعالیت زنان در جنبش مدرن در هر کشوری پرداخته است. در این کتاب نام برخی از زنان معمار در عصر پهلوی نوشته شده است.
۳	کتاب معماران/ایران [۹]	انجمن مفاخر معماری ایران، ۱۳۸۶	این کتاب به معرفی برخی زنان معمار در عصر پهلوی و فعالیت آن‌ها پرداخته شده است.

همان‌طور که بررسی پیشینه‌ها نشان می‌دهد، در هریک از این پژوهش‌ها به صورت مختصر به معرفی زنان معمار در دوره پهلوی اشاره شده است و حتی به طور کامل زنان معمار معرفی نشده‌اند و به شکل تخصصی به تحلیل فعالیت‌های آنان و میزان حضورشان در هریک از حوزه‌های معماری و معرفی عوامل تأثیرگذار بر این موضوع تاکنون پرداخته نشده است.

روش تحقیق

جامعه معماری ایران در شناخت و معرفی کامل معماران زن دوره پهلوی با خلأ پژوهش مواجه است و اطلاعاتی در ارتباط با تحلیل آثار آن‌ها و تأثیر فعالیت آن‌ها بر معماری معاصر ایران وجود ندارد و با وجود نقش فعال زنان در معماری معاصر ایران حضور آن‌ها در تاریخ معماری به شدت نادیده گرفته شده است و در واقع به دلیل کمبود اطلاعات در این موضوع، از مصاحبه برای گردآوری اطلاعات پژوهش استفاده شده است و چون مصاحبه به عنوان ابزار تحقیق در زمان معاصر برای بررسی موضوع است، تحقیق حاضر از نوع کیفی است [۲۴، ص ۱۳۶]. از آنجا که هدف از مطالعه حاضر بررسی و تحلیل فعالیت زنان معمار در دوره پهلوی دوم است، این تحقیق به بررسی داده‌هایی می‌پردازد که در گذشته وجود داشته است و می‌تواند به روشن کردن رویداد کنونی کمک کند. در نتیجه، روش تحقیق از نوع تاریخی و تفسیری است [۱۸، ص ۲۲]. و از آنجا که اسناد مکتوب مرتبط با موضوع بسیار محدود و پراکنده است، ناگزیر بخش عمده اطلاعات از لابه‌لای خاطرات معمارانی که در دوره پهلوی حضور داشتند جست‌وجو شده است. در نتیجه، رویکرد غالبی که در روش تاریخی از آن بهره گرفته شد تاریخ شفاهی است. تاریخ شفاهی به آن دسته از پژوهش‌هایی گفته می‌شود که گزارشگران منبع تاریخی آن، خود به طور مستقیم و بی‌واسطه رویدادی را دیده باشند و در واقع از کسی نقل قول نکرده باشند و اطلاعات به دست آمده بخشی از خاطرات یا تجربیات آنان را ساخته باشد [۲۹، ص ۱۱]. جامعه آماری تحقیق را «زنان معمار» تشکیل می‌دهند که جامعه نمونه محدود می‌شود به زنان معمار در عصر پهلوی که در ایران دارای کار و فعالیت اجرایی هستند. این زنان می‌توانند معماران ایرانی و غیرایرانی باشند. گردآوری داده‌ها به روش اسنادی و کتابخانه‌ای از طریق جست‌وجو در مجلات معماری دوره پهلوی و کتاب و پژوهش‌هایی که به معماران دوره پهلوی می‌پردازد و از طریق مصاحبه با معماران پیش‌کسوت دوره پهلوی یا معمارانی که بخشی از جامعه نمونه را تشکیل می‌دهند انجام پذیرفته است. در انتهای مقاله، آثار چهار نفر از زنان معمار که در مجله هنر و معماری منتشر شده بود براساس روش نمونه‌گیری با معیار کیفیت تصاویر انتخاب شد و از روش کدگذاری و دسته‌بندی داده‌ها برای تجزیه و تحلیل اطلاعات استفاده شده است.

مبانی نظری

در مبانی نظری این مقاله، آنچه حائز اهمیت است موضوع «اشتغال زنان و بیان وضعیت آن‌ها در جهان و ایران دوره پهلوی» است که در چند بخش قابل شرح است: تاریخچه اشتغال زنان در جهان و بیان وضعیت جهانی آن‌ها، جنبش‌های جهانی در راستای حمایت و توجه به زن و توجه و حمایت از زنان در دوره پهلوی (روح زنانگی در پهلوی و ورود زنان در همه عرصه‌ها).

تاریخچه اشتغال زنان در جهان و بیان وضعیت آنها

برای بررسی تاریخچه کار زنان باید به ارتباط بین کار در خانه و بیرون از خانه اشاره کرد. قبل از انقلاب صنعتی، در بریتانیا تفکیکی بین کار در خانه و بیرون از خانه وجود نداشت و تولید اقتصادی در کارخانه‌ها و دیگر مراکز متمرکز نبود و بیشتر در خانه انجام می‌شد و همچنین جدایی جنسیتی برای انجام دادن کاری در نظر گرفته نمی‌شد، ولی با انقلاب صنعتی در سده نوزدهم، کار مزدی از خانه جدا و به کارخانه‌ها منتقل شد و مردان و زنان برای کار از خانه بیرون می‌رفتند و کار مولد مطرح شد. کار مولد (درآمدزا) کاری بود که در بیرون از خانه انجام می‌شد و اغلب مردان عهده‌دار آن بودند و کار غیرمولد (کار بدون مزد) کاری بود که در خانه انجام می‌شد و زنان آن را برعهده داشتند. مدت‌ها گذشت و این امر به شکل آداب و رسوم نهادینه شده در جامعه بر ذهن جوامع سلطه پیدا کرد؛ تا جایی که وقتی زنان برای برعهده گرفتن شغل مولد وارد جامعه شدند، اغلب از سمت جامعه با آرای بسیار خصمانه روبه‌رو بودند؛ مثلاً، آنان را افراد غیرطبیعی، غیراخلاقی و والدینی سهل‌انگار به شمار می‌آوردند و متهم می‌شدند به اینکه کار را از دست مردان درمی‌آوردند [۱، ص ۱۷۴]. و نوعی نگاه ضد زن در جامعه رواج داشت تا اینکه اولین جنبش‌های جهانی در جهت حمایت از زنان ایجاد شد.

جنبش‌هایی برای توجه و حمایت از زنان

در دهه ۱۹۶۰، گروهی این موضوع را مطرح می‌کنند که بخشی از افراد جامعه به واسطه برخی ویژگی‌ها مانند جنسیت و نژاد و... سرکوب می‌شوند و موضوع جنسیتی قابل توجه می‌شود. یکی از این جنبش‌های اجتماعی متولد شده از این تفکر «فمینیسم» است [۲۸، ص ۵۶]. فمینیسم یکی از جنبش‌های جنجال‌برانگیز اجتماعی، سیاسی، حقوقی در طول قرن بیستم بوده است و تغییر وضعیت زنان جوامع مختلف را می‌توان ناشی از این جنبش دانست؛ به طوری که در سال‌های اخیر، نیروهای اجتماعی گسترده زنان در همه عرصه‌ها خود را نمایانده‌اند و حضور زنان در عرصه‌های عمومی به صور مختلف مانند اشتغال، حوزه اقتصادی، عضویت در کابینه، دولت و قوه قضاییه، بهره‌مند شدن از حقوق مدنی، حق رأی و... از جمله این تغییرات است [۱۰، ص ۱۰۲]. فمینیسم به منزله دستورالعمل سیاسی در مقابله با سلطه‌گری مردانه در دوران پسامدرن مطرح شد [۲۸، ص ۵۷]. سیر تاریخی اهداف جنسیت‌گرایان، دو موج را دنبال می‌کرد: موج اول در دهه ۱۹۸۰ بود که اهداف اصلاحات حقوقی و سیاسی به نفع زنان و احقاق حقوق زنان است و موج دوم از دهه ۱۹۶۰ با طرح افکار ایدئولوژیک و تحلیل علل فرودستی زنان و ترسیم آرمان‌های فمینیستی آغاز شد که در ادامه در دهه ۱۹۸۰ معرفت‌شناسی فمینیستی شکل گرفت و به نقد کلی فلسفه، معرفت‌شناسی و تولید دانش پرداخت

نظریه‌پردازی مشخص علمی شکل گرفت. آنچه اهمیت دارد این است که در این زمان همه جنبه‌های علمی نظیر فلسفه، هنر، علم، اجتماع و حتی نوع پوشش نقد شد و همه این حوزه‌ها عرصه مبارزه فمینیستی قلمداد شد [۲۶، ص ۳۰۹]. طرفداران موج دوم، که هدف تولید دانش در زمینه جنسیتی را دنبال می‌کردند، تلاش کردند تحلیل وضعیت زنان، علل فرودستی آنان و راهبردهای خود را در قالب عام و جهان‌شمول ارائه دهند.

وضعیت زنان و روح زنانگی در عصر پهلوی

تبدیل جامعه سنتی به جامعه مدرن از اهدافی بود که رضاشاه در دوره پهلوی دنبال می‌کرد و به منظور دستیابی به آن سیاست‌های فرهنگی و اجتماعی سازماندهی شد. زنان بیش از سایر اقشار جامعه در معرض این سیاست‌ها قرار گرفتند و مطابق طراحی‌های کارگزاران فرهنگی و سیاسی جامعه، زنان باید از نظر تربیتی، آموزشی، اجتماعی و ظاهری تغییر می‌کردند و این تغییرات در موقعیت زنان توانست کل جامعه را تحت‌تأثیر قرار دهد و جامعه شبه‌مدرنی را در ایران نو ایجاد کند. در نتیجه جهت‌گیری‌های سیاست‌های فرهنگی بر حضور زنان در اجتماع تأکید می‌کرد و به دنبال آن باعث افزایش تحصیلات زنان و حضور زنان در اجتماع شد. در واقع نسلی که در عصر رضاشاه متولد شده بودند یا دوران جوانی خود را می‌گذراندند در معرض سیاست‌های آموزشی و فرهنگی حاکمیت قرار داشتند و نسبت به نسل گذشته، که در جامعه‌ای کاملاً سنتی بودند، تغییراتی یافته بودند و شکاف نسلی ایجاد شد؛ شکافی که ناشی از تغییر فرهنگی جامعه سنتی ایران به شبه‌مدرن بود.

و در این میان، مطبوعات آن زمان نیز سعی داشت نگرش جامعه را نسبت به زنان تغییر دهد و به مسائلی می‌پرداخت که باعث افزایش احترام زنان در جامعه می‌شد [۱۲، ص ۲۵-۲۶].

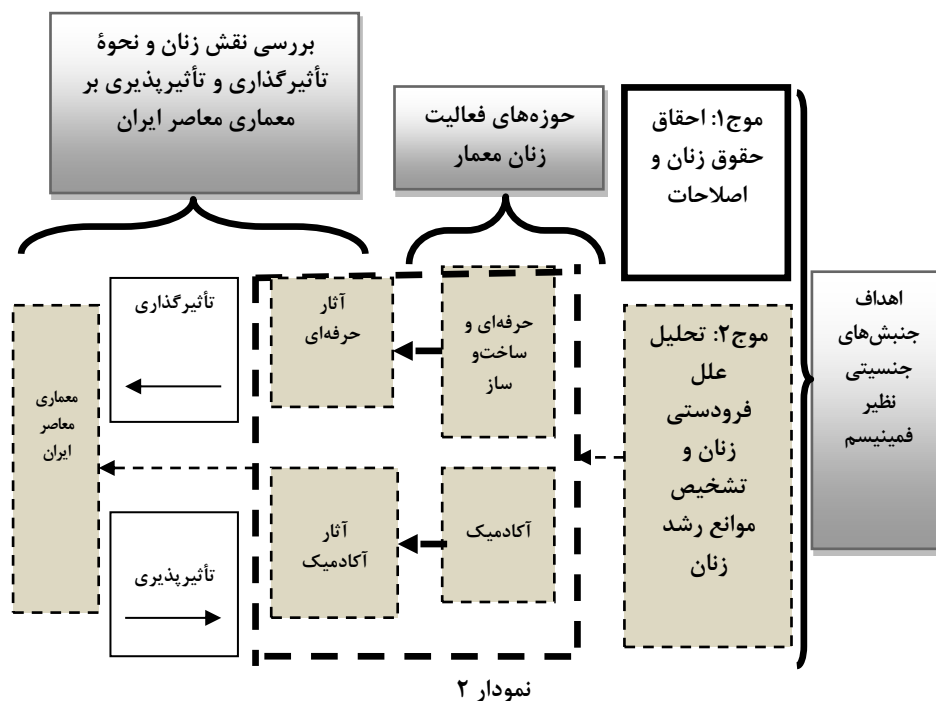
در دوره محمدرضاشاه، به علت نقش کلیدی فرح پهلوی و با توجه به اینکه ایشان مدتی تجربه تحصیل در رشته معماری را داشتند، از پروژه‌های هنر و معماری حمایت بسیاری کردند و در هدایت هنر و معماری و ایجاد اصلاحات در این زمینه نقش عمده‌ای داشتند و تحول عمیقی در مدرنیته فرهنگی ایران ایجاد کردند. او در برگزاری جشنواره، سمپوزیوم و کنفرانس در زمینه هنر و معماری نقش داشت [۳۱، ص ۲]. یکی از این موارد کنفرانس بین‌المللی زنان در رامسر سال ۱۳۵۴ بود که با هدف تشویق زنان به معماری و اشتراک تجارب زنان معمار در جهان و نمایش آثار معماران زن ایران برگزار شد [۳، ص ۱۶].

در نتیجه، زنان در دوره پهلوی در رشته‌های مختلف علمی تحصیل کردند و در مشاغل گوناگون جایگاه‌های ویژه‌ای پیدا کردند که در این میان در حوزه هنر و معماری به علت حمایت‌های فرح پهلوی اصلاحات ویژه‌ای انجام شد.

چارچوب نظری

در پژوهش‌هایی با رویکرد جنسیتی، دو هدف حائز اهمیت بود که در قالب دو موج بیان شد که شامل: موج اول: احقاق حقوق زنان و اصلاحات و موج دوم: تحلیل علل و موانع رشد و پیشرفت زنان. از طرفی، در پژوهش حاضر به معرفی زنان معمار در عصر پهلوی و حوزه‌های فعالیت آنان پرداخته می‌شود و در نهایت بعد از مشخص شدن حوزه‌ای که زنان بیشترین فعالیت را در آن دارند، به علل‌های اجتماعی تأثیرگذار بر فعالیت زنان در دوره پهلوی طبق نظر پیش‌کسوتان معماری اشاره می‌شود؛ یعنی تأثیر علل‌های اجتماعی در دوره پهلوی، بر میزان فعالیت و تأثیرگذاری زنان بیان می‌شود و همچنین در ادامه، آثار و دستاوردهای زنان معمار در هریک از حوزه‌های فعالیتشان مشخص می‌شود و از این طریق می‌توان نحوه تأثیرگذاری و تأثیرپذیری آن‌ها را بر معماری معاصر ایران بررسی کرد. چارچوب نظری این مقاله در قالب نمودار ۲ ارائه شده که قابل مشاهده است.

آغاز ثبت نام زنان در رشته معماری

آمار منتشر شده در جلد دوم نشریه هنرهای زیبا، بیانگر این است که بعد از تأسیس دانشکده هنرهای زیبا، در سال ۱۳۱۹، تا سه سال هیچ دختری در رشته معماری ثبت نام نکرده است و اولین دختر در سال ۱۳۲۳-۱۳۲۴ وارد رشته معماری این دانشگاه شده است و تا سه سال دیگر (یعنی سال‌های ۱۳۲۴ تا ۱۳۲۶) او تنها دختر ثبت نام شده در رشته معماری بوده است. پس از سال ۱۳۲۶، به صورت متوالی دختران در رشته معماری ثبت نام کردند و به طور کلی جمعیت دانشجویان زن در رشته معماری نسبت به دانشجویان مرد بسیار اندک بوده است [۵]. گفتنی است که عده‌ای از زنان دانشجوی موفق به اتمام تحصیل خود نشدند و در واقع همگی نتوانستند جز جامعه آماری زنان معمار در دوره پهلوی باشند و همچنین عده‌ای هم برای تکمیل تحصیلات خود به اروپا رفتند و در دوره پهلوی در ایران حضور نداشته و فعالیت حرفه‌ای نداشتند و به همین علت این گروه نیز جز جامعه آماری محسوب نمی‌شوند.

معرفی و طبقه‌بندی زنان معمار در دوره پهلوی

مدت کوتاهی از تأسیس اولین دانشکده معماری در ایران می‌گذرد که اولین زن در رشته معماری این دانشکده ثبت نام می‌کند. نکتار پاپازیان اولین زن ایرانی ارمنی تبار بود که در سال ۱۹۲۳ در دانشگاه تهران ثبت نام کرد [۳۱، ص ۱۴۱] و از این پس هر چند به میزان اندک، زنانی به تحصیل رشته معماری در ایران پرداختند. اما با وجود اینکه امکان تحصیل در ایران کم و بیش برای زنان فراهم آمد، عده‌ای ترجیح دادند که برای تحصیل به خارج از ایران عازم شوند. یکی از دلایلی که می‌توان به آن اشاره کرد این است که: سیستم آموزشی دانشکده هنرهای زیبا در دوره مدیریت گذار و فروغی، قبل از مدیریت سیحون، سیستم آموزش بوزار فرانسه بود که سیستم بسیار خشک و سختی محسوب می‌شد. در نتیجه وجود سیستم آموزشی خشک نارضایتی بعضی افراد را به دنبال داشت و این موضوع باعث شد عده‌ای برای تحصیل به خارج از کشور عازم شوند [۳۰، ص ۳۶۶]. در نتیجه نحوه تحصیلات زنان ایران در رشته معماری، به دو دسته تقسیم می‌شود: ۱. زنانی که در ایران تحصیل کردند؛ ۲. زنانی که در خارج از ایران تحصیل کردند و بعد از مدتی به ایران بازگشتند و فعالیت حرفه‌ای داشتند. علاوه بر آن، عده‌ای از معماران زن امریکایی و اروپایی به ایران آمدند و در ایران به فعالیت پرداختند. در این بین، بعضی از معمارانی که در ایران تحصیل کرده‌اند برای ادامه تحصیل به خارج از کشور رفتند و پس از تکمیل تحصیلات خود به ایران بازگشتند و فعالیت خود را آغاز کردند. در نتیجه زنان معمار ایران در دوره پهلوی را می‌توان به چهار دسته طبقه‌بندی کرد: ۱. زنان ایرانی که در ایران تحصیل کردند؛ ۲. زنان ایرانی که در ایران تحصیل کردند و در اروپا ادامه تحصیل دادند؛ ۳. زنان ایرانی که در خارج از ایران تحصیل کردند و در ایران فعالیت حرفه‌ای داشتند؛ ۴. زنان خارجی که در خارج از ایران تحصیل کردند و در ایران فعالیت معماری داشتند. طبقه‌بندی زنان معمار در نمودار ۳ قابل مشاهده است.

نمودار ۳. طبقه‌بندی زنان معمار در دوره پهلوی، ۱۳۹۸: نگارندگان

معرفی زنان معمار در دوره پهلوی دوم

نکتار پاپازیان (اندروف): در سال ۱۳۰۳ در اراک متولد شد و تحصیلاتش را در شهر تهران گذراند و بعد از گرفتن دیپلم ریاضی وارد رشته معماری دانشگاه تهران شد. (پاپازیان اولین زنی است که دیپلم ریاضی گرفت.) بعد از دو سال تحصیل در این دانشگاه، برای ادامه تحصیل عازم فرانسه شد. (نکتار پاپازیان اولین زن معمار و اولین دانشجوی معماری دانشگاه تهران است؛ همان دختری که در سال ۱۳۲۳ در رشته معماری ثبت نام کرد.) بعد از مسافرت به فرانسه، وارد دانشگاه بوزار شد و حدود ده سال در پاریس علاوه بر تحصیل، در دفاتر معماری فعالیت کرد و بعد از ازدواج با مهندس آندروف به ایران بازگشت [۳، ص ۲۷-۲۹].

ویکتوریا اوهانجانیان فرد: او در سال ۱۳۰۸ در تبریز به دنیا آمد و بعد از گذراندن تحصیلات در معماری دانشگاه تهران پذیرش شد. ایشان با دکتر ایرج اعتصام همکلاس بودند [۶]. در سال ۱۳۴۳، از دانشکده هنرهای زیبا دانشگاه تهران فارغ التحصیل شد [۹، ص ۵۰] و پس از فارغ التحصیلی از دانشگاه تهران به عنوان رئیس دفتر فنی وزارت توسعه و مسکن قبل از فعالیت خصوصی خود در آرتک، مشغول به کار بود [۳۱، ص ۱۴۳].

لیلا فرهاد معتمد: لیلا فرهاد معتمد در ایران متولد شد و در شش سالگی به انگلستان رفت. بعد از به اتمام رساندن تحصیلات متوسطه وارد رشته معماری دانشگاه لندن شد و مدرک کارشناسی ارشدش را از دانشگاه لندن گرفت. او در سال ۱۳۴۳ به ایران آمد و در شرکتی که همسرش (امیرعلی سردار افخمی) نیز در آنجا کار می کرد مشغول به فعالیت شد و بعد از دو سال کار در این شرکت با مهندس امیرعلی سردار افخمی به طور مشترک دفتر سردار افخمی و همکاران را تأسیس کرد [۳، ص ۷۰].

فرانکا گرگوریو حسامیان: از معماران ایتالیایی است که در عصر پهلوی در حرفه معماری مشغول به فعالیت بود. او در سال ۱۳۲۰ در رم به دنیا آمد و بعد از پایان تحصیلات، وارد دانشکده معماری دانشگاه رم شد و در سال ۱۳۴۶ با درجه دکتری معماری فارغ التحصیل شد. بعد از مدت یک سال و نیم کار در دفاتر معماری رم، در سال ۱۳۴۸ همراه همسر ایرانی اش، دکتر حسامیان، به ایران آمد. بعد از آمدن به ایران، مدتی در دفتری که خود و شوهرش جز مؤسسان آن بودند کار کرد و سپس در دفتر معماری «داض» مشغول به کار شد [۳، ص ۴۷].

نسرین فقیه: نسرین فقیه در سال ۱۳۲۳ در تهران متولد شد. او درجه دکتری خود را در سال ۱۳۴۸ از دانشکده معماری دانشگاه ونیز گرفت و در سال ۱۳۵۳ فوق لیسانسش را در رشته طراحی محیط از آمریکا دریافت کرد و پس از بازگشت به ایران با امیرعلی سردار افخمی در دفتر سردار افخمی و همکاران مشارکت کرد [۱۳، ص ۳۶۹-۳۷۱].

مویرا موزر خلیلی: او معمار آمریکایی بود که تحصیلات معماری خود را در سال ۱۳۴۸ از

دانشگاه ایالتی کالیفرنیا گرفت و در آنجا به همراه همسرش، نادر خلیلی، به فعالیت در عرصه معماری مشغول شد. او در سال ۱۳۴۹ به ایران آمد و در سازمان مسکن و توسعه شهری ایران فعالیت کرد و سپس همراه همسرش در شرکت معماری فعالیت کرد. او فعالیت‌هایی را با رویکرد مطالعاتی در ایران انجام داد که شامل: تألیف کتاب *طراحی شهری و زندگی زنان*، شماره مخصوص ایران در مجلی هنر و معماری (شماره ۱۸-۱۹) با همکاری نادر خلیلی و همکاری در تألیف کتاب *معماری مدرن ایران* که هرگز چاپ نشد [۳، ص ۶۰].

رزماری گریفونه آزمون: او ملیت ایرانی- ایتالیایی داشت و در سال ۱۳۱۶ در رم، پایتخت ایتالیا، به دنیا آمد. او در سال ۱۳۳۳ وارد دانشکده معماری دانشگاه رم شد و کارشناسی ارشد معماری را گرفت و پس از گذراندن پنج سال در دانشکده با همسر ایرانی خود، خسرو آزمون، عازم ایران شد و پس از آمدن به ایران در یکی از دفاتر مهندسان مشاور (دکتر اعتصام) مشغول به کار شد و به مدت سه سال در دانشگاه ملی معماری تدریس کرد [۳، ص ۱۹].

مهوش حمیدی نظامی: مهوش حمیدی نظامی در سال ۱۳۲۰ در زاهدان متولد شد و بعد از اتمام تحصیلات متوسطه برای ادامه تحصیل به ایتالیا رفت. او در سال ۱۳۴۹ مدرک دکتری معماری را از دانشگاه فلورانس ایتالیا گرفت و سپس به ایران آمد و پس از بازگشت به ایران در دوره پهلوی بین سال‌های ۱۳۴۹-۱۳۵۵ در سازمان‌های دولتی نظیر شهرداری و وزارت مسکن فعالیت کرد [۹، ص ۱۴۵؛ ۳۱، ص ۱۴۵].

کیهان‌دخت رادپور: او در قم متولد شد و تحصیلات متوسطه را در تهران طی کرد و در سال ۱۳۳۲ وارد دانشکده معماری دانشگاه تهران شد. بعد از یک سال و نیم تحصیل در این دانشگاه، به علت سیستم خشک آموزش معماری در ایران، تصمیم گرفت برای تحصیل به آمریکا برود. در نتیجه تحصیلاتش را در ایران ناتمام گذاشت و روانه کالیفرنیا شد و مدرک معماری را از آمریکا گرفت. وی تحصیلاتش را برای گرفتن فوق لیسانس در معماری داخلی ادامه داد و دو سال بعد از پایان تحصیلات نیز در دفاتر معماری آمریکا مشغول به کار شد. او در سال ۱۳۴۲ به ایران بازگشت و فعالیت حرفه‌ای خود را در ایران آغاز کرد. علاوه بر آن، در دانشکده فنی شیراز تدریس می‌کرد [۳، ص ۷۸].

شهرزاد سراج: شهرزاد سراج در سال ۱۳۱۹ در تهران به دنیا آمد و بعد از پایان تحصیلات متوسطه در سال ۱۳۳۸ عازم اتریش شد. بعد از اتمام دوره فوق لیسانس معماری به ایران برگشت و چند ماهی در دفتر «ارگانیک» در تهران کار کرد. بعد از این مدت، با همسرش، که معمار اتریشی بود، به آلمان رفت و در دفتری مشغول به کار شد. بعد از دو سال تجربه حرفه‌ای در آلمان به ایران بازگشت و در دفتر شهرسازی شهرداری مشغول به کار شد. او در سال ۱۳۵۳ با همکاری رادپور و سمیعی شرکت مهندسان مشاور بانو را تأسیس کرد [۳، ص ۷۸؛ ۳۱، ص ۱۴۶].

مینا سمیعی: مینا سمیعی در رشت متولد شد و دیپلم خود را در رشت گرفت. وی در سال

۱۳۳۸ به اتریش رفت و تحصیلات معماری‌اش را در آنجا گذراند. بعد از پایان تحصیلات به ایران بازگشت و مدت سه سال در شورای عالی شهرسازی مسئولیت اجرای طرح‌های جامع شهرهای شمالی ایران، مانند رشت و آستارا، را برعهده داشت. سپس در سال ۱۳۵۳ به طور مشترک با کیهان‌دخت رادپور و شهرزاد سراج دفتر مهندسان مشاور بانو را تأسیس کردند [۳، ص ۷۹].

گیتی افروز کاردان: گیتی افروز کاردان در سال ۱۳۲۱ در تهران متولد شد و در سال ۱۳۳۹ در دانشکده معماری دانشگاه تهران پذیرفته شد. او در سال ۱۳۴۵ با درجه عالی فارغ‌التحصیل شد. افروز کاردان از دوران دانشکده در دفتر مهندس حیدر غبائی به کار معماری مشغول شد و پس از پایان تحصیلات نیز بلافاصله در دفتر ارگانیک شروع به کار کرد و در پروژه‌های اداری و فرهنگی و شهرسازی مختلفی همکاری داشت [۳، ص ۸۳].

نوشین احسان: نوشین احسان در سال ۱۳۲۳ در تهران به دنیا آمد و در سال ۱۳۴۰ وارد دانشکده هنرهای تزئینی شد و بعد از دو سال تحصیل در این دانشکده با قبولی در کنکور دانشکده هنرهای زیبا، تحصیلات خود را در رشته معماری آغاز کرد و هم‌زمان در دفاتر مختلف فعالیت خود را در این رشته دنبال کرد. سپس در سال ۱۳۴۷ برای ادامه تحصیل روانه کالیفرنیا شد. او در امریکا علاوه بر کار در دفاتر معماری به تحصیل پرداخت و بعد از اتمام تحصیلاتش به‌عنوان استادیار دانشکده معماری دانشگاه R.P.I نیویورک فعالیت کرد. وی در سال ۱۳۵۱ به‌عنوان استاد مهمان دانشگاه هاروارد انتخاب شد و هم‌زمان با شهرداری نیویورک به‌عنوان مشاور طرح‌های شهرسازی همکاری کرد. سپس در سال ۱۳۵۳ به ایران بازگشت و دفتر خصوصی خود، به نام «بادبادک» را تأسیس کرد [۳، ص ۳۳؛ ۳۱، ص ۱۴۶-۱۴۷].

ثریا بیرشک: ثریا بیرشک در سال ۱۳۲۴ در شهر تهران متولد شد. او مدرک معماری خود را در سال ۱۳۵۰ از دانشکده هنرهای زیبا دانشگاه تهران گرفت و فعالیت حرفه‌ای خود را از سال ۱۳۵۱ به‌عنوان کارشناس مسئول ساختمان‌های دولتی در سازمان برنامه و بودجه آغاز کرد. او در سال ۱۳۵۲ کارشناس مسئول گروه بررسی طرح‌های جامع و تفصیلی در سازمان مدیریت عمران شهری و مسکن و در سال ۱۳۵۳ عضو کمیته فنی شورای عالی شهرسازی و معماری در سازمان برنامه و بودجه بود. بیرشک در سال ۱۳۵۴ عضو شورای عالی نظارت بر گسترش شهر تهران در وزارت مسکن و شهرسازی شد و دفتر مهندسی مشاور شارستان را تأسیس کرد [۹، ص ۲۴۸-۲۴۹؛ ۳۱، ص ۱۴۵].

ناهید دینبلی: ناهید دینبلی در سال ۱۳۱۹ در اسلام‌آباد غرب متولد شد و بعد از اتمام تحصیلاتش، در آزمون معماری دانشکده هنرهای زیبا دانشگاه تهران پذیرفته شد. او در سال ۱۳۴۷ مدرک معماری خود را از دانشگاه تهران گرفت و کار حرفه‌ای خود را آغاز کرد. از آن پس به‌عنوان کارشناس ارشد در سازمان مسکن و شهرداری اصفهان و همچنین ذوب آهن

اصفهان و شهرداری تهران و با دفتر مهندسان مشاور معماری و شهرسازی همکاری می‌کرد. او علاوه بر معمار، نقاش هم بود و نمایشگاه‌های جمعی نقاشی برگزار کرده است [۹، ص ۱۳۸-۱۳۹؛ ۳۱، ص ۱۴۵]. وی در مسکن و شهرسازی تهران نیز کار کرده است [۱۹].

زهره قراگزلو: زهره قراگزلو در سال ۱۳۳۰ در تهران به دنیا آمد. او بعد از پایان تحصیلات متوسطه در دبیرستان رضا شاه، وارد رشته معماری دانشکده هنرهای زیبا دانشگاه تهران شد. وی در سال ۱۳۵۴ موفق به گرفتن مدرک مهندسی معماری با درجه ممتاز شد [۳، ص ۹۷].
گیتی اعتماد: گیتی اعتماد در سال ۱۳۲۲ در شیراز متولد شد و بعد از اتمام دوره متوسطه در آزمون ورودی دانشگاه فنی پذیرفته شد، ولی بعد از مدتی از دانشگاه فنی انصراف داد و در رشته معماری دانشکده هنرهای زیبا ثبت‌نام کرد [۷]. او در سال ۱۳۴۵ در مدت پنج سال دانشکده معماری را تمام کرد و موفق به گرفتن مدرک معماری شد و سپس مدرک دکتری شهرسازی‌اش را در سال ۱۳۵۲ گرفت. او موفق به دریافت بورس تحصیلی برای گذراندن دوره‌ای با عنوان «شهرنشینی در کشورهای جهان سوم» در انگلستان شد [۷]. او هم‌زمان با تحصیل در دفاتر معماری، فعالیت حرفه‌ای خود را شروع کرد که شرح فعالیت‌هایش در جدول ۴ قابل مشاهده است [۹، ص ۲۰۰-۲۰۱].

برازنده شاهنده: برازنده شاهنده در سال ۱۳۱۵ در تهران متولد شد و بعد از اتمام تحصیلات دوره متوسطه وارد رشته معماری دانشکده هنرهای زیبا شد. وی هم‌زمان با تحصیل در دفاتر مهندسی کار هم می‌کرد و سپس در بانک و پس از آن در وزارت مسکن و شهرسازی به طراحی معماری مشغول شد. سپس به استخدام سازمان مسکن درآمد. ایشان علاوه بر معماری به شکل حرفه‌ای ورزش را دنبال می‌کرد [۱۹].

هما اادیب‌زاده: او در سال ۱۳۲۷ در تهران متولد شد و در سال ۱۳۵۳ مدرک معماری خود را از دانشکده هنرهای زیبا دانشگاه تهران گرفت و به‌عنوان مشاور پروژه هنرستان صنعتی اصفهان در سازمان وزارت فرهنگ شروع به کار کرد. او در سال‌های ۱۳۵۴-۱۳۵۹ به‌عنوان «طراح و مدیر پروژه» در دفتر مشاور کنت و همکاران فعالیت کرد و در پروژه‌هایی نظیر آب‌انبارهای بندرعباس و موزه کرمان، بازار بندرعباس، طرح‌های هادی و جامع شهر گلشهر بندرعباس، خمیر، قشم، جاسک، حاجی‌آباد و خرم‌دره شرکت داشت [۹، ص ۲۸۰-۲۸۳].

مهرآذر سهیل: مهرآذر سهیل در سال ۱۳۲۶ در تهران متولد شد و در سال ۱۳۵۲ مدرک معماری خود را از دانشکده هنرهای زیبا دانشگاه تهران گرفت و سپس برای گذراندن دوره‌های معماری به ایتالیا رفت. او در سال ۱۳۵۴ گواهی‌نامه دوره حفاظت معماری ایکروم را در ایتالیا گرفت و همچنین دوره سازه‌های تاریخی را در دانشگاه پورک انگلستان گذراند. ایشان در سال ۱۳۸۰ مدرک دکتری حفاظت میراث معماری را از

دانشکده تاریخ معماری دانشگاه رم گرفت. مهرآذر سهیل در سال‌های ۱۳۵۵-۱۳۸۴ درباره حفاظت معماری و شهرسازی تاریخی در تونس، تخت جمشید، تالین، استانبول، در کنفرانس‌های بین‌المللی و دوره‌های آموزشی سخنرانی‌های متعددی را برگزار کرد [۹، ص ۲۷۴-۲۷۵].

آذر فریدی: آذر فریدی فارغ‌التحصیل معماری دانشگاه تهران است و پس از آن در سال ۱۳۴۹ مدرک کارشناسی ارشد خود را در رشته برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای از دانشگاه استراکلید دریافت کرد. او در کنگره معماری زنان در رامسر، سال ۱۳۵۴، به‌عنوان دبیرکل فعالیت داشت [۳۱، ص ۱۶۲]. او بعد از بازگشت به ایران در سال‌های ۱۳۴۸-۱۳۵۲ به‌عنوان مدیر برنامه‌ریزی شهری در مهندسان مشاور «راز» فعالیت کرد و طرح جامع برخی از شهرهای ایران ماحصل فعالیت آذر فریدی است [۳۱، ص ۱۴۵].

فتانه نراقی (خانم میرفندرسکی): او همسر محمدامین میرفندرسکی بود که بعد از پایان دوره اول معماری دانشکده هنرهای زیبا دانشگاه تهران، راهی ایتالیا شد و درجه دکتری معماری را از دانشکده معماری دانشگاه فلورانس در سال ۱۳۴۳ اخذ کرد. سپس به اتفاق همسرشان به ایران بازگشت و تا سال ۱۳۴۶ در دانشکده ملی تدریس داشت. او اولین بانویی است که در ایران در معماری درجه استادی دارد [۱۱، ص ۱۳۶۹-۱۳۷۱].

زهرا ترانه یلدا: او در سال ۱۳۳۳ متولد می‌شود و فارغ‌التحصیل دکتری معماری از دانشگاه پلی تکنیک تورینو ایتالیا و دکتری شهرسازی از دانشگاه پاریس است [۱۳، ص ۲۷۱].
مینا معرفت: او از پیشگامان توجه به معماری مدرن از منظر تاریخی است که در سال ۱۳۵۶ به جمع‌آوری و برداشت نقشه و اسناد خانه‌های دوران مدرن پرداخت. رساله او در مورد معماری مدرن را در همین سال نگاشت [۲۷، ص ۲۴۰].

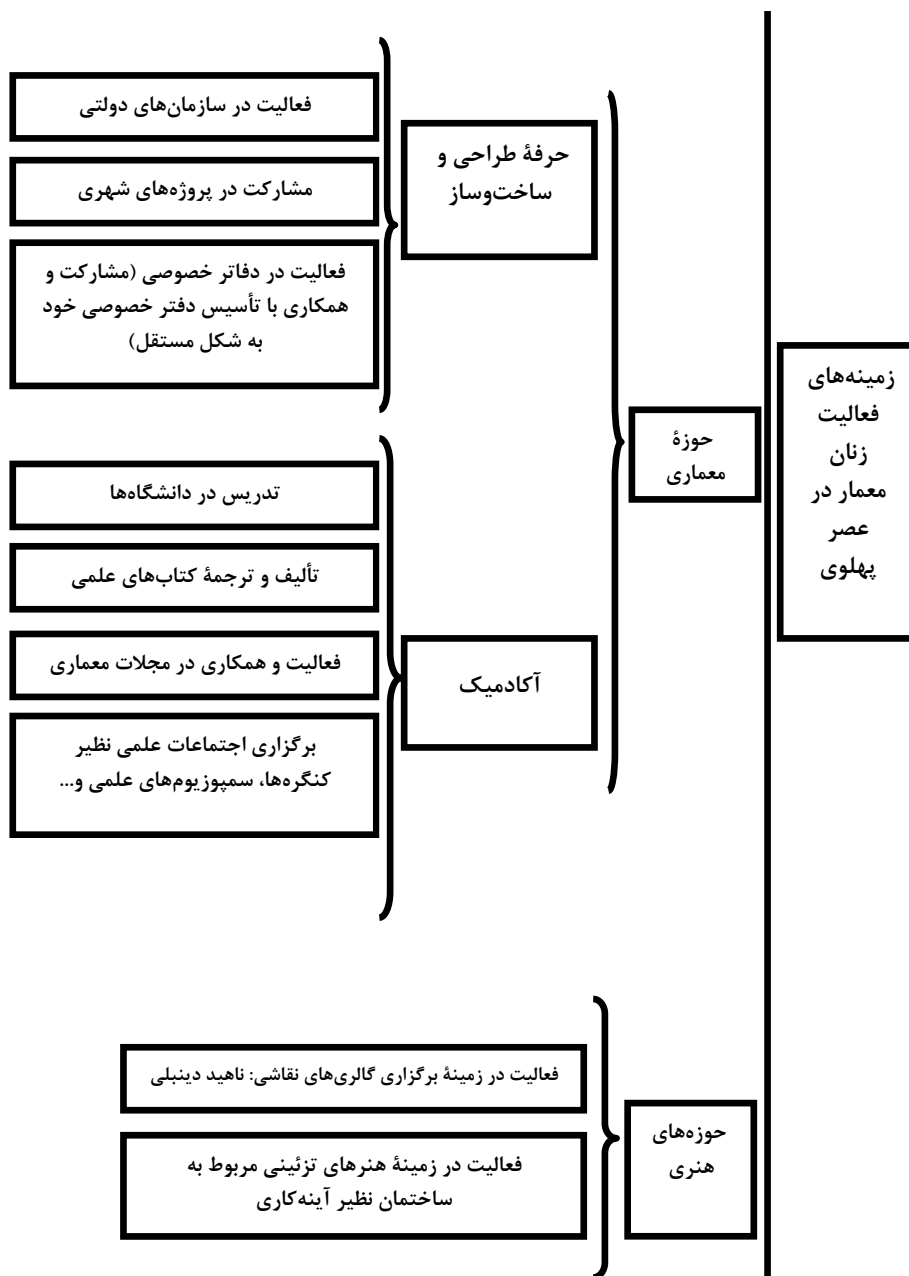
زنانی چون: ملیحه دینبلی، شهلا مالک، مهوش مهرافشار، مینا مخبری، رزا میرزائیان، سیما کوبان، مهوش عالمی، اما هارطونیان، ورونیک وارطانیان، ترانه ذبیح و فاطمه کاتب جامعه آماری ما را تشکیل می‌دهند که به دلیل کافی نبودن اطلاعات جزء نمونه‌های موردی بررسی نشده‌اند.

زمینه‌های فعالیت زنان معمار در دوره پهلوی

زمینه‌های فعالیت زنان معمار در دوره پهلوی را می‌توان به دو بخش بزرگ تقسیم کرد: بخش اول شامل فعالیت حرفه‌ای است که دربرگیرنده همکاری و فعالیت زنان معمار در دفاتر خصوصی معماران دیگر به‌عنوان کارمند است یا به طور مستقل خود دفتر خصوصی تأسیس و آن را اداره کردند. علاوه بر آن، گروه بزرگی از زنان معمار در سازمان‌های دولتی نظیر

شهرداری، سازمان مسکن، بانک و... در زمینه طراحی معماری فعالیت می‌کردند و همچنین زنان طراحی جامع بسیاری از شهرها را در آن دوره برعهده داشتند و در پروژه‌های شهری مشارکت می‌کردند. به علاوه اینکه بعضی از زنان (مانند خانم ملیحه دینبلی) مسئولیت ریاستی را در بخش دولتی برعهده داشتند. اگرچه بخش عمده‌ای از فعالیت‌های ساختمانی آن زمان در بخش خصوصی انجام می‌شد، معماران زن در دوره پهلوی به طور گسترده‌ای در نهادهای دولتی و سازمان‌های برنامه‌ریزی دولتی مانند شهرداری‌ها، سازمان برنامه‌ریزی و بودجه، وزارت مسکن و برنامه‌ریزی شهری و شورای عالی توسعه و معماری شهری و... فعالیت می‌کردند. بخش دوم شامل فعالیت آکادمیک است که در این بخش فعالیت‌هایی نظیر تدریس و آموزش در دانشگاه‌ها یا فعالیت در زمینه ترجمه و تألیف کتب علمی یا برگزاری اجتماعات نظیر کنگره‌ها، همایش و سمپوزیوم علمی را دربر می‌گیرد. در زمینه معماری داخلی، می‌توان گفت که در دوره پهلوی شاخه‌ای مجزا به نام معماری داخلی در دانشگاه‌ها تدریس نمی‌شد، بلکه این شاخه از علم با نام دکور یا هنر تزئینی بخشی از کار معماران یا پروژه‌های طراحی شده از سوی دانشجویان معماری را تشکیل داده است [۶؛ ۷؛ ۱۹؛ ۲۰]. در دوره پهلوی دو مجله برای معماری چاپ و منتشر می‌شده است که یکی از آن‌ها مجله آرشیوتکت و دیگری مجله هنر و معماری بوده است و خانم‌ها نیز مانند مردان در آنجا فعالیت و مقالات و مباحث علمی خارجی را به زبان فارسی ترجمه می‌کردند [۳؛ ۷؛ ۱۹؛ ۲۰]. در نمودار ۴ به اختصار زمینه‌های فعالیت زنان معمار در عصر پهلوی قابل مشاهده است و در جدول ۴ فعالیت زنان معمار در حوزه‌های مختلف معماری طبقه‌بندی شده است.

نمودار ۴. زمینه‌های فعالیت زنان معمار در عصر پهلوی، ۱۳۹۸: نگارندگان

نام معمار	حرفه‌ای (طراحی و ساخت‌وساز)			آکادمیک		
	فعالیت در سازمان‌های دولتی *	مشارکت در پروژه شهری **	فعالیت در دفاتر خصوصی ***	تدریس در دانشگاه *	تألیف و ترجمه کتاب علمی **	فعالیت در مجلات معماری ***
کیهان‌دخت رادپور				تدریس در دانشکده فنی دانشگاه پهلوی شیراز به مدت سه سال (۱۹۷۰-۱۹۶۴) *		
گیتی افروز کاردان				عضو کمیته اجرایی کنگره زنان در رامسر ***		
ثریا بیرشک						

آکادمیک		حرفه‌ای (طراحی و ساخت‌وساز)					
برگزاری اجتماعات علمی نظیر کنگره و... ****	فعالیت در مجلات معماری ***	تألیف و ترجمه کتاب علمی **	تدریس در دانشگاه *	فعالیت در دفاتر خصوصی ***	مشارکت در پروژه شهری **	فعالیت در سازمان‌های دولتی *	نام معمار
		سخنرانی درباره حفاظت معماری و شهرهای تاریخی در دوره‌های آموزشی و کنفرانس‌های بین‌المللی (بغداد، تونس، تخت جمشید، تالین، استانبول) ۱۳۵۵-۱۳۸۴ ****		کار در چند دفتر مشاور و ساختمانی ایران ۱۳۴۷-۱۳۵۲ ***			مهرآذر سهیل - عضو مؤسس مهندسان مشاور اکر ایران ۱۳۵۲ ***
		تدریس در دانشکده هنرهای زیبا دانشگاه تهران *		فعالیت حرفه‌ای معماری و تأسیس دفتر مهندسی مشاور «بردشت» ***			فتانه نراقی (میرفندرسکی)
		ایشان ورزش را به شکل حرفه‌ای دنبال می‌کردند.		فعالیت در وزارت مسکن و شهرسازی * - فعالیت در سازمان مسکن * فعالیت در شرکت و دفاتر معماری ***			برازنده شاهنده
		ایشان نقاش بودند و نمایشگاه‌های جمعی نقاشی برگزار می‌کردند.		فعالیت در سازمان‌هایی نظیر: ۱. سازمان مسکن، ۲. شهرداری اصفهان، ۳. ذوب آهن اصفهان، ۴. شهرداری تهران همکاری با مهندسان مشاور معماری و شهرسازی ***			ناهید دینبلی

حرفه‌ای (طراحی و ساخت‌وساز)		آکادمیک		نام معمار
فعالیت در سازمان‌های دولتی *	مشارکت در پروژه شهری *	فعالیت در دفاتر خصوصی *	تدریس در دانشگاه *	
فعالیت در سازمان‌های دولتی *	مشارکت در پروژه شهری *	فعالیت در دفاتر خصوصی *	تدریس در دانشگاه *	آذر فریدی
فعالیت در سازمان‌های دولتی *	مشارکت در پروژه شهری *	فعالیت در دفاتر خصوصی *	تدریس در دانشگاه *	
فعالیت در سازمان‌های دولتی *	مشارکت در پروژه شهری *	فعالیت در دفاتر خصوصی *	تدریس در دانشگاه *	رزماری گریفونه آزمون
فعالیت در سازمان‌های دولتی *	مشارکت در پروژه شهری *	فعالیت در دفاتر خصوصی *	تدریس در دانشگاه *	
فعالیت در سازمان‌های دولتی *	مشارکت در پروژه شهری *	فعالیت در دفاتر خصوصی *	تدریس در دانشگاه *	گیتی اعتماد
فعالیت در سازمان‌های دولتی *	مشارکت در پروژه شهری *	فعالیت در دفاتر خصوصی *	تدریس در دانشگاه *	

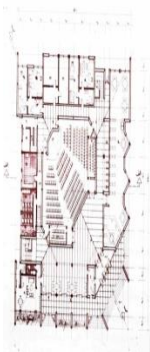
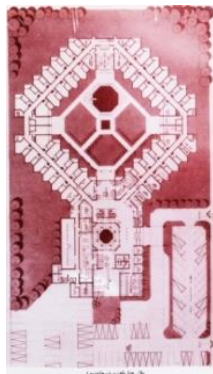

جریان عمده جامعه در معماری گام برداشتند و خود از رویکرد غالب در آن زمان تأثیر پذیرفته‌اند. جدول ۵ آثار برخی معماران زن را که در مجله هنر و معماری آورده شده و کیفیت تصاویر، معیار انتخاب آن‌ها و نمونه‌گیری است به نمایش می‌گذارد و ویژگی‌های آن‌ها را بیان می‌کند.

جدول ۵. بررسی آثار برخی از زنان معمار در عصر پهلوی منتشر شده در مجله هنر و معماری، ۱۳۹۸؛ نگارندگان

نام معمار	آثار معماری برخی از زنان معمار منتشر شده در مجله هنر و معماری	ویژگی‌ها
نگار پاپاریان:	 <p>تصویر ۱. کتابخانه دانشگاه پهلوی، مجله هنر و معماری، ۱۳۵۴، ص ۳۸ [۳، ص ۳۸].</p>	استفاده از فرم‌های ساده، مصالح جدید و ویژگی‌های معماری مدرن در آثار معماری وجود دارد.
	 <p>تصویر ۲. پرسپکتیو دانشگاه شیراز، مجله هنر و معماری، ۱۳۵۴، ص ۳۹ [۳، ص ۳۹].</p>	
	 <p>تصویر ۳. دبیرستان جامع بوعلی سینا همدان، مجله هنر و معماری، ۱۳۵۴، ص ۳۸ [۳، ص ۳۸].</p>	
مشاور بانو (سینا سمعی، شهرزاد سراج، کیهان‌دخت رادپور)	 <p>تصویر ۴. پلان خوابگاه اردوگاه بیلاقی پیام، مجله هنر و معماری، ۱۳۵۴، ص ۷۷ [۳، ص ۷۷].</p>	بعضی از آثار زنان معمار با اینکه از ویژگی‌های معماری مدرن تبعیت می‌کند ولی با این وجود ارتباطش را با معماری ایرانی از دست نداده و دارای هندسه و عناصر ایرانی است. از این حیث معماری منطقه‌گراست
	 <p>تصویر ۵. پلان خوابگاه اردوگاه بیلاقی پیام، مجله هنر و معماری، ۱۳۵۴، ص ۷۷ [۳، ص ۷۷].</p>	
	 <p>تصویر ۶. پرسپکتیو کتابخانه در لطف‌آباد، مجله هنر و معماری، ۱۳۵۴، ص ۷۹ [۳، ص ۷۹].</p>	

ویژگی‌ها	آثار معماری برخی از زنان معمار منتشر شده در مجله هنر و معماری			نام معمار
<p>آثار دارای ویژگی‌های معماری مدرن است و علاوه بر آن ارتباطش با معماری ایرانی قطع نشده و دارای هندسه پیچیده‌تر از مدرن است و معماری منطقه‌گرا را شکل داده است.</p>				<p>نوشتن احسان</p>
	<p>تصویر ۹. مجتمع برای ۳۰۰۰ خانواده، مجله هنر و معماری، ۱۳۵۴، ص ۳۳ [۳، ص ۳۳].</p>	<p>تصویر ۸. پلان تالار شهر، مجله هنر و معماری، ۱۳۵۴، ص ۳۵ [۳، ص ۳۵].</p>	<p>تصویر ۷. پلان هتل ماهشهر، مجله هنر و معماری، ۱۳۵۴، ص ۳۲ [۳، ص ۳۲].</p>	
<p>آثار معماری دارای ویژگی معماری مدرن نظیر استفاده از مصالح جدید و فرم ساده است.</p>				<p>فرانکا دگرگویریو حسامین</p>
	<p>تصویر ۱۲. بانک سپه بابل، مجله هنر و معماری، ۱۳۵۴، ص ۴۹ [۳، ص ۴۹].</p>	<p>تصویر ۱۱. بانک سپه بابل، مجله هنر و معماری، ۱۳۵۴، ص ۴۹ [۳، ص ۴۹].</p>	<p>تصویر ۱۰. مجتمع برای ۳۰۰۰ خانواده، مجله هنر و معماری، ۱۳۵۴، ص ۴۳ [۳، ص ۴۳].</p>	

بررسی دستاوردهای زنان معمار در حوزه آکادمیک و بیان نقش آن‌ها (نحوه اثرگذاری) در این حوزه

– تدریس در دانشگاه‌ها: با توجه به اینکه انتظار نمی‌رفت زنان معمار زیادی در حوزه آموزش در عصر پهلوی فعالیت کنند، مشخص شد خانم‌ها: فتانه نراقی (میرفندرسکی)، رزماری گریفونه

آزمون، گیتی اعتماد، نوشین احسان، مهوش عالمی، سیما کوبان، مینا مخبری و کیهان‌دخت رادپور در این زمینه فعال بودند و به طبع در مدت زمان تدریس، با آموزش و تربیت دانشجویان، بر ذهن و اندیشه این افراد اثرگذار بودند و در واقع از این طریق تأثیرگذاری غیرمستقیم بر معماری معاصر ایران داشتند [۱۹].

– **تألیف و ترجمه کتاب علمی:** عده‌ای از بانوان با پژوهش و تألیف و ترجمه کتاب‌های تخصصی معماری و شهرسازی، در انتشار مطالب علمی و شکل‌دهی به چارچوب‌های فکری معماران اثرگذار بودند. شایان ذکر است که در این دوره کمبود کتاب‌های تخصصی وجود داشت. از جمله آثار و کتاب‌هایی که از سوی زنان معمار در این دوره نگارش شد شامل: ترجمه کتاب *جغرافیای شهری* اثر جانسون، ترجمه کتاب *توسعه و توسعه‌نیافتگی اثر فورتالو*، تألیف کتاب *شهرنشینی در ایران* از سوی گیتی اعتماد [۹، ص ۲۰۱]، تألیف کتاب *مجموعه ورزشی* از سوی رزماری گریفونه آزمون انجام شد [۳، ص ۳۳]. علاوه بر این افراد، پژوهش‌هایی که سیما کوبان در زمینه هنر و معماری ایران انجام دادند و شایان ذکر است که ایشان اولین ناشر زن در ایران بودند. خانم مهوش عالمی پژوهش‌هایی در زمینه معماری داشتند علاوه بر آن خانم مینا مخبری، گیتی اعتماد و زهرا ترانه یلدا از افرادی بودند که در زمینه ترجمه و تألیف کتاب‌های تخصصی لاتین با گروه مطالعاتی و تحقیقاتی معماری و شهرسازی دانشگاه ملی همکاری داشتند [۷].

– **فعالیت در مجلات معماری:** مجلات معماری در هر جامعه‌ای بازگوکننده و نشردهنده رخدادها و اتفاقات معماری در جامعه یا اثرگذار بر جریان‌های معماری است. در دوران پهلوی، عده کمی از زنان، مانند گیتی اعتماد و نسرين فقيه، در زمینه نگارش بخشی از مطالب مجله هنر و معماری فعالیت داشتند [۷]، ولی فعالیت بانوان در این زمینه کم بوده و به طبع تأثیرگذاری آن‌ها از طریق این حوزه کم بوده است.

– **برگزاری اجتماعات علمی نظیر کنگره و...:** در سال ۱۳۵۴، کنگره بین‌المللی زنان معمار در رامسر برگزار شد که سومین کنگره‌ای بود که در دوره پهلوی برگزار شد. انتظار می‌رفت این کنگره باعث تغییر نگرش جامعه به زنان شده باشد و جریان‌های فکری را در معماری دوره پهلوی ایجاد کند، ولی بعد از مصاحبه با معماران مشخص شد که این کنگره جریان خاصی را در جامعه معماری ایجاد نکرد و به اندازه کنگره معماری دوم، که در اصفهان برگزار شد، اثرگذار نبود [۶؛ ۷؛ ۱۹؛ ۲۰].

در جدول ۶، نحوه اثرگذاری زنان معمار در دوره پهلوی بر معماری معاصر ایران شرح داده می‌شود.

جدول ۶. نحوه اثرگذاری زنان معمار در دوره پهلوی بر معماری معاصر ایران، ۱۳۹۸؛ نگارندگان

حوزه‌های فعالیت در زمینه معماری	نحوه اثرگذاری معماران زن در دوره پهلوی بر معماری معاصر
فعالیت در سازمان‌های دولتی	ورود مدرنیته در ایران دوره پهلوی به شکل جدی رخ داده است و معماری مدرن رویکرد غالب در این عصر برای طراحی معماری بوده است که زنان معمار نیز مانند سایر معماران عصر پهلوی تحت تأثیر این جریان قرار داشتند. در نتیجه، استفاده از سطح وسیع بتن و شیشه در ساختمان از ویژگی‌های آثار آن‌ها می‌باشد. در نتیجه، زنان معمار در حوزه حرفه‌ای بیشتر تحت تأثیر رویکرد عمده جامعه قرار داشتند تا خود صاحب سبک و رویکرد خاص باشند.
حرفه‌ای مشارکت در پروژه شهری فعالیت در دفاتر خصوصی	ورود مدرنیته در ایران دوره پهلوی به شکل جدی رخ داده است و معماری مدرن رویکرد غالب در این عصر برای طراحی معماری بوده است که زنان معمار نیز مانند سایر معماران عصر پهلوی تحت تأثیر این جریان قرار داشتند. در نتیجه، استفاده از سطح وسیع بتن و شیشه در ساختمان از ویژگی‌های آثار آن‌ها می‌باشد. در نتیجه، زنان معمار در حوزه حرفه‌ای بیشتر تحت تأثیر رویکرد عمده جامعه قرار داشتند تا خود صاحب سبک و رویکرد خاص باشند.
تدریس در دانشگاه	عده‌ای از زنان معمار دوره پهلوی با تربیت دانشجویان معماری به طور غیرمستقیم بر معماری معاصر ایران نقش داشتند.
تألیف و ترجمه کتاب علمی	عده‌ای از بانوان معمار از طریق پژوهش و تألیفات و ترجمه علمی، به نشر اطلاعات تخصصی در زمینه معماری در جامعه پرداختند و بر وسعت دانش تخصصی معماران اثرگذار بودند.
فعالیت در مجلات معماری	تعداد زنان فعال در این زمینه کم بودند. در نتیجه، از این حیث نقش کمتری در انتشار اطلاعات علمی و در نتیجه اثرگذاری بر اندیشه معماری داشتند.
برگزاری اجتماعات علمی نظیر کنگره و ...	با اینکه برگزاری کنفرانس بین‌المللی زنان در سال ۱۳۵۴ توانست اهداف کنفرانس را یعنی: اشتراک تجارب زنان معمار جهان در عرصه معماری و نمایش آثار معماران زن تحقق بخشد، جریان خاصی در جامعه ایجاد نکرد و تأثیرگذاری چندانی در جامعه معماری نداشت.

نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش پاسخ‌سؤالاتی است که پژوهش در راستای آن شکل گرفت که عبارت است از: زنان معمار عصر پهلوی در چه حوزه‌هایی فعالیت داشتند و عملکرد آن‌ها بر کدام حوزه‌های معماری اثرگذار بوده است؟ در ابتدا باید تأکید شود که قبل از شروع این پژوهش انتظار می‌رفت تعداد زنان معمار در دوره پهلوی بسیار کم باشند، ولی بعد از انجام‌دادن پژوهش، ۳۵ نفر معمار زن شناسایی شده‌اند که برخی اطلاعاتشان کافی نبوده و این تعداد غیرقابل تصور بوده است. ضمناً این افراد بخشی از جامعه آماری زنان معمار در دوره پهلوی را تشکیل می‌دهند زیرا: نبود اسناد کافی و مکتوب، از بین رفتن بخشی از خاطرات معماران پیشکسوت، عدم امکان ملاقات با این افراد به دلیل مهاجرت به خارج از ایران، کسالت و... عدم دسترسی به اطلاعات کافی و جامع در مورد این افراد و عدم پژوهش در این زمینه باعث شده اطلاعات کامل در دسترس نباشد. همچنین می‌توان گفت فعالیت زنان معمار در دو حوزه کلی حرفه‌ای و آکادمیک تقسیم‌بندی شده است که

حوزه حرفه‌ای شامل فعالیت در سازمان دولتی، فعالیت در دفاتر خصوصی، مشارکت در پروژه شهری و حوزه آکادمیک شامل تدریس در دانشگاه، تألیف و ترجمه و پژوهش علمی، فعالیت در مجلات معماری، برگزاری اجتماعات علمی است و بخش سوم سؤال، که پرسش اصلی پژوهش را تشکیل داده است این بود که «عملکرد زنان معمار در دوره پهلوی بر کدام حوزه‌های معماری اثرگذاری داشته است؟» در پاسخ به این پرسش ابتدا باید بر این موضوع تأکید کرد که زنان معمار تعداد کمتری از جمعیت معماران دوره پهلوی را تشکیل می‌دادند، ولی با وجود این میزان حضور آن‌ها و فعالیتشان در زمینه معماری درخور توجه است و به نوبه خود به معماری معاصر ایران خدمت بسیاری کردند و همچنین در فرایند پژوهش و مصاحبه از معماران مشخص شد به علت هم‌زمانی دوره تحصیل و کار دانشجویان و کثرت تعدد ساخت‌وساز در دوره پهلوی، معماران همچنین زنان معمار در عصر پهلوی، در حوزه حرفه‌ای دارای فعالیت بیشتری نسبت به حوزه آکادمیک هستند [۶؛ ۷؛ ۱۹؛ ۲۰] و همچنین به دلیل اینکه همه افراد مهارت انتقال اطلاعات را ندارند، در نتیجه افراد کمتری در حوزه آکادمیک فعال بودند [۷]. ولی جالب توجه است که نتایج پژوهش بیانگر این است که زنان معمار در عصر پهلوی از طریق آموزش و پژوهش و تألیف و ترجمه و انتشار مطالب علمی در زمینه معماری و شهرسازی به شیوه غیرمستقیم بر شکل‌گیری اندیشه در معماران اثرگذار بودند و با اینکه تعداد بیشتری از معماران زن در زمینه حرفه‌ای فعالیت کردند، همسو بر جریان معماری مدرن که در جامعه رواج داشت گام برداشتند و خود از این رویکرد تأثیرپذیرفته‌اند. و به طور خلاصه می‌توان گفت: زنان معمار با اینکه در حوزه حرفه‌ای به میزان بیشتری نسبت به حوزه آکادمیک فعال بودند، از طریق حوزه آکادمیک اثرگذاری بیشتری داشتند و بر معماری معاصر ایران نقش آفرینی کردند. در نتیجه، فرضیه پژوهش که بیانگر این بود: «فعالیت زنان در حوزه حرفه‌ای اثرگذاری بیشتری داشته است» رد می‌شود.

منابع

- [۱] آبت، پاملا؛ والاس، کلر (۱۳۹۲). *جامعه‌شناسی زنان*، ترجمه منیژه نجم‌عراقی، چ ۱۰، تهران: نی.
- [۲] ارمغان، مریم؛ سلطان‌زاده، حسین؛ ایرانی بهبهانی، هما (۱۳۹۴). «بازتعریف نقش زن در خانواده و تأثیر آن بر تزئینات نقاشی و ساختار خانه‌های اعیانی تهران در دوره قاجار»، *مجله باغ نظر*، ش ۳۴، ص ۱۱-۲۴.
- [۳] اشراق، عبدالحمید (۱۳۵۴). *مجله هنر و معماری*، ش ۳۵-۳۶.
- [۴] اعتصام، ایرج (۲۰۰۹). «تحولی نوین در آموزش آکادمیک معماری»، *نشریه معماری و فرهنگ*، ش ۳۴، ص ۷-۵.
- [۵] اعتصام، ایرج (۱۳۴۳). *نشریه دانشکده هنرهای زیبا سال‌های تحصیلی ۱۳۴۱-۱۳۴۲* و ۱۳۴۲-۱۳۴۳، ش ۲، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- [۶] اعتصام، ایرج (۱۳۹۸/۷/۱۵). «مصاحبه شخصی».

- [۷] اعتماد، گیتی (۱۳۹۸/۸/۴). «مصاحبه شخصی».
- [۸] اکبری، اندیشه (۱۳۹۷). «برساخت هویت زن در مدرنیته ایرانی و نمود آن در مشروطه»، پایان‌نامه دکتری، رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه کاشان.
- [۹] انجمن مفاخر معماری ایران (۱۳۸۶). معماران ایران، جلد اول، تهران، مؤسسه فرهنگی پژوهشی چاپ و نشر نظر.
- [۱۰] بانی مسعود، امیر (۱۳۸۶). پست‌مدرنیته و معماری، اصفهان: خاک.
- [۱۱] باور، سیروس (۱۳۸۸). نگاهی به پیدایی معماری نو در ایران، تهران: فضا.
- [۱۲] ثواقب، جهانبخش؛ رستمی، پروین؛ بهرامی، روح‌اله؛ رستمی، محسن (۱۳۹۸). «بازتاب جایگاه اجتماعی زنان عصر پهلوی اول در روزنامه اطلاعات (۱۳۰۶ تا ۱۳۲۰ ش)»، تحقیقات تاریخ اجتماعی، س ۹، ش اول، ص ۲۵-۵۸.
- [۱۳] حبیبی، سید محسن (۱۳۸۵). شرح جریان‌های فکری معماری و شهرسازی در ایران معاصر، چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- [۱۴] حسونند، خدیجه (۱۳۹۴). «تأثیر اقدامات پهلوی اول در وضعیت زنان لرستان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه لرستان.
- [۱۵] دعاگویی، فاطمه (۱۳۹۰). «فرایند شکل‌گیری هویت جدید زن در ایران از دوران ناصری تا پایان پهلوی اول»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه پیام نور پرند.
- [۱۶] دعاگویی، فاطمه؛ توفیق، ابراهیم (۱۳۹۲). «فرایند شکل‌گیری هویت زن در ایران از دوران ناصری تا پایان پهلوی اول»، مطالعات علوم اجتماعی ایران، س ۱۰، ش ۳۶، ص ۴۱-۵۹.
- [۱۷] سلطانزاده، حسین (۲۰۰۹). «آغاز شکل‌گیری دانشکده هنرهای زیبا»، نشریه معماری و فرهنگ، ش ۳۴، ص ۷-۵.
- [۱۸] سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه (۱۳۸۴). «روش‌های تحقیق در علوم رفتاری»، چ ۱۱، تهران: آگه.
- [۱۹] شاهنده، برازنده (۱۳۹۸/۸/۱۰). «مصاحبه شخصی».
- [۲۰] شهرروز تهرانی، ایرج (۱۳۹۸/۸/۱). «مصاحبه شخصی».
- [۲۱] علی پوره‌ریس، آزاده (۱۳۹۵). «مطالعه زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فعالیت‌های زنان نقاش دوران پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۴ ش)»، رساله دکتری، رشته پژوهش هنر، دانشگاه الزهرا.
- [۲۲] علی پوره‌ریس، آزاده؛ دادور، ابوالقاسم (۱۳۹۴). «زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر فعالیت‌های زنان نقاش دوران پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۴ ش)»، زن در فرهنگ و هنر، دوره ۷، ش ۲، ص ۱۷۱-۱۸۶.
- [۲۳] کوثری، مسعود؛ تفرشی، امیرعلی (۱۳۹۶). «هویت زنانه در پهلوی دوم، مطالعه موردی مجله زن روز و سخنرانی‌های محمدرضا شاه درباره زنان»، فصل‌نامه تحقیقات فرهنگی ایران، دوره ۱۰، ش اول، ص ۱۴۵-۱۷۵.

- [۲۴] گروت، لیندا؛ وانگ، دیوید (۱۳۸۵). *روش‌های تحقیق در معماری*، ترجمه علی‌رضا عینی‌فر، چ ۲، تهران: دانشگاه تهران.
- [۲۵] محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۵۰). *تاریخ تحول دانشگاه تهران و مؤسسات آموزش عالی*، تهران: دانشگاه تهران.
- [۲۶] مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۵). *از جنبش تا نظریه اجتماعی: تاریخ دو قرن فمینیسم*، تهران: شیرازه.
- [۲۷] مختاری طالقانی، اسکندر (۱۳۹۰). *میراث معماری مدرن ایران*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- [۲۸] نسبیت، کیت (۱۳۸۶). *نظریه‌های پسامدرن در معماری*، ترجمه محمدرضا شیرازی، تهران: نی.
- [۲۹] هاشمی، سیده میترا (۱۳۹۳). *مقدمه‌ای بر تاریخ شفاهی معماری ایران*، تهران: روزنه.
- [30] Serazin. Helena (2018). "Womens creativity since the modern movement (1918-2018)". Momo
- [31] Tabibi, Baharak (2014). "Propagating "Modernities": Art and Architectural Patronage of Shahbanu Farah Pahlavi", Phd Thesis, Architectural History, Middle East Technical University, Turkey.